मो. ग. रांगणेकर

शहाला दिली ओसरी

BANSANTA PANDE CENTRE FOR FUNDAMENTAL RESEARCH IN INDIAN THEATRE
Date............
ESTD. 198.

प्रकाशन क्रमांक
१२७

ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर, मुंबई ४

मूल्य [redacted] साडेचार रुपये

१०० व्या प्रयोगास मुख्य मंत्री ना. यशवंतराव चव्हाण व सौ. वेणूताई चव्हाण यांच्यासमवेत श्रेष्ठ मराठी कलाकार.

प्रकाशक :
विष्णु गजानन परचुरे
ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर
गोरेगांवकर चाळ क्र. २
गिरगांव, मुंबअी ४

आवृत्ति पहिली :
२५।८।१९५६
आवृत्ति दुसरी :
नोव्हेंबर १९५७
आवृत्ति तिसरी :
१।११।१९६३

सर्वाधिकार
मो. ग. रांगणेकर
यांचे स्वाधीन

मुखपृष्ठ सजावट
गोपालकृष्ण भोबे

मुद्रक :
रा. ना. सरनाईक
सुलभ मुद्रणालय,
२९१ शनिवार, पुणें २

—हात, पाय पसरी !

' भटाला दिली ओसरी ' या नाटकाची ही दुसरी आवृत्ति बरोबर सव्वा वर्षानें निघत आहे. या सव्वा वर्षांत या नाटकाचे ८४ प्रयोग झाले, पुस्तकाच्या दोन हजार प्रती संपल्या, वर्तमानपत्रांतून उलटसुलट मुबलक टीका प्रसिद्ध झाली, पुण्यांतील बेकार लोकांनीं या नाटकावर तीन दिवस जाहीर चर्चा करून आपली करमणूक करून घेतली. मुंबईंतील लोकाश्रयाखालीं चाललेल्या एका संस्थेनें पोलिस कमिशनरचा आव आणून आपल्या नाट्यगृहांत या नाटकाचा प्रयोग करण्यास बंदी केली. महाराष्ट्र-नाट्यपरिषदेच्या मुंबईच्या शाखेनें बसल्या बसल्या तंबाखू चघळीत या नाटकाविरुद्ध ठराव पास करून टाकला—आणि अनेक प्रकारची उलथापालथ झाली. या सर्व अव्यापारेषु प्रकारामुळें या नाटकाला अपेक्षेबाहेर लोकप्रियता लाभली. कुणी कुणी तर गंमतीनें म्हणाले, नाटक लोकप्रिय करण्यासाठीं मींच हे सर्व प्रसंग घडवून आणले असावेत ! तें कांहीं जरी असलें तरी या एकंदर सर्व प्रकारावरून जनता ही मेंढरासारखी आहे, हें पुन्हां एकदां सिद्ध झालें. जरा कुठें खुट्ट झालें, कीं तो आवाज वाढवीत वाढवीत नेऊन त्याचा प्रचंड स्फोट करावयाचा, एवढेंच जनतेला माहीत. हा आवाज प्रथम कशामुळें झाला—किंवा हा आवाज खरोखरीच झाला कीं तो निव्वळ भास होता. याचा विचार करण्याची जनतेला सवय नाहीं. यामुळें संधिसाधु पुढारी पुष्कळदां जनतेला भलत्याच मार्गानें नेत असल्याचीं उदाहरणें आपण विशेषतः राजकारणांत पाहतों. तोच प्रकार या नाटकाबाबत झाला.

या नाटकाचा पहिला प्रयोग पुण्यांत झाला आणि तो पाहात असतांना मूर्च्छित पडलेल्या एका नाजुक प्रोफेसरानें प्रथम हा ' खुट्ट ' आवाज केला. या नाटकांतील ' इतिहाससंशोधक ' म्हणजे म. म. दत्तो वामन पोतदार व ' किंचित् गंधर्व ' म्हणजे बालगंधर्व अशी या प्रोफेसरानें नाजुक आरोळी मारली. आणि त्याचा हां हां म्हणतां प्रचंड स्फोट झाला. नाटक लिहितांना अगर तें बसवतांना मला याची अजिबात कल्पना नव्हती. कारण या दोन्ही व्यक्तींबद्दल मला नितांत आदरभाव आहे. त्यांची कुचेष्टा करण्याची मला इच्छाहि नव्हती व आवश्यकताहि

नव्हती. पण नाटकांतील इतिहाससंशोधकाचा पोषाख पोतदारांसारखा आहे आणि किंचित् गंधर्व हें पात्र बालगंधर्वांसारखा अभिनय करतें, हे आरोप या नाटकावर झालेले पाहून मी थक्क झालों. या सर्व टीकांना मीं एकदांच सविस्तर उत्तर दिलें. रंगभूमीवर येणारी पात्रें कोण आहेत, हें ' लेबल ' न लावतां त्यांच्या वेषावरून प्रेक्षकांना कळलें पाहिजे ही नाटक रंगभूमीवर आणणाऱ्या दिग्दर्शकाची जबाबदारी असते. आचारी, ड्रायव्हर, पोस्टमन, न्यायाधीश, चपराशी, डॉक्टर, प्रोफेसर वगैरे पात्रें रंगभूमीवर प्रवेश करतांच प्रेक्षकांना ओळखतां आलीं पाहिजेत. तेव्हां इतिहाससंशोधकाचें पात्र हें कोला रुमाल, लांब डगला, उपरणें, धोतर या वेषांत मीं रंगभूमीवर आणलें, यांत पोतदारांची कुचेष्टा कुठें झाली ? हीं वस्त्रें काय एकट्या पोतदारांच्या मालकीचीं आहेत ? इतिहाससंशोधक कसा दिसावा, हें पाहणें ही माझी जबाबदारी. त्यानें गळ्याभोंवतीं उपरणें घेतलें कीं ते पोतदार वाटावे, हें मोठें नवल आहे. कोणी म्हणूं लागले, डोकीवर रुमालाऐवजीं पगडी का घातली नाहीं ? पण हा इतिहाससंशोधक पगडी घालून आला असता, तर त्याला गोविंद सखाराम सरदेसाई म्हणायला दुसरे टीकाकार पुढें आलेच असते ! त्यामुळें हें पात्र इतिहाससंशोधक तर दिसावें, पण त्यानें उपरणें, डगला, रुमाल, पगडी यांपैकीं कांहींच अंगावर घेऊं नये, असा या टीकाकारांचा आग्रह ! म्हणजे त्याला फक्त लंगोटी लावून अगर सूट, टाय, हॅट वगैरे घालूनच रंगभूमीवर आणायला हवें होतें आणि ' इतिहाससंशोधक ' अशी त्याच्या गळ्यांत पाटी अडकवायला हवी होती ! !

' किंचित् गंधर्व ' या पात्राबद्दल हे या अविचारी टीकाकारांचा हाच दृष्टिकोन. तें पात्र म्हणे बालगंधर्वांसारख्या पुरुष नटसम्राटाची नक्कल करतें ! बोलून चालून हा स्त्रीपार्टी नट. तो कमरेंत लचकतो, माना वेळावतो, नाजुक नाजुक बोलतो, यांत नवल तें काय ? स्त्रीपार्टी नटानें बालगंधर्वांसारखा अभिनय करायचा नाहीं, तर काय गणपतराव जोश्यांसारखा करायचा ? आणि सर्वसाधारणतः जुन्या जमान्यांतला नाटकी माणूस जे कपडे अंगावर घालीत असे, तेच या पात्रानें घातले, तर तीहि बालगंधर्वांची नक्कल वाटावी ? म्हणजे पोतदारांप्रमाणें बालगंधर्वांचीहि एकट्यांचीच या कपड्यांवर मालकी आहे कीं काय ?

पण हे साधे प्रश्न देखील या टीकाकारांना सुचले नाहींत. साहजिकच आहे, कारण त्यांना या नाटकावर टीका करावयाची होती, चार लोकांपुढें आपलें नांव

झळकवायचें होतें त्यांना या नाटकाची लोकप्रियता असह्य होत होती, त्यांना नाटकावर बंदी घालून अगर ठराव पास करून आपला द्वेष प्रकट करावा लागत होता. या नाटकाचा प्रयोग पाहिलेल्या बहुसंख्य प्रेक्षकांना त्यांत कांहींच आक्षेपार्ह वाटत नव्हतें; पण प्रयोग न पाहणाऱ्यांनींच जास्त हुल्लड केली. याचा परिणाम असा झाला, कीं या नाटकाचे एका वर्षांत हां हां म्हणतां ८४ प्रयोग झाले आणि पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति निघाली. टीकाकार मात्र कायमचे बदनाम झाले !

या एकंदर प्रकारावरून, रंगभूमीवर येणाऱ्या नाटकाबाबत एक नवीन समस्या निर्माण झाली आहे. रंगभूमीवर येणाऱ्या पात्रांचें हयात अगर मृत व्यक्तींशीं किंचित्हि साम्य दिसतां कामा नये असा दंडक घातला, तर आपल्या काल्पनिक गावाच्या भूमिकेंत कै. डॉ. त्रिलोकेकरांचें सोंग आणणाऱ्या गणपतराव बोडसांचें प्रथम रंगभूमीवरून उच्चाटन केलें पाहिजे. नाटक हें संसाराचें चित्र असें म्हणावयाचें, आणि संसारांतील पात्रांचे वेष नाटकांतील पात्रांना दिले तर ओरड करावयाची यांत काय अर्थ ? एखाद्या पूज्य व्यक्तीचा वेष अंगावर घालून एखाद्या नाटकांत त्याची मुद्दाम कुचेष्टा करणें वेगळें, आणि त्या पात्राची त्या नाटकांतील भूमिका कोणती हें न सांगतां प्रेक्षकांना कळावें, म्हणून त्यानें तो वेष अंगावर घालणें वेगळें. एखाद्या नाटकांतला आचार्य लुंगी लावून, कुडतें घालून व दाढी वाढवून रंगभूमीवर यावा कीं सूट-बूट घालून यावा ? ओळखीचा वेष रंगभूमीवरील एखाद्या पात्राच्या अंगावर असला तरी त्या पात्राच्या कृतीवरूनच एकंदर मूल्यमापन केलें पाहिजे. आजकाल किती तरी नवीन नवीन नाट्यविषयांना पोषक अशा घटना घडत आहेत. त्यामुळें नवीं नवीं व्यक्तिचित्रें नाटककारांच्या डोळ्यांपुढें उभीं राहात आहेत. या व्यक्तिचित्रांना आपल्या प्रतिभेनें योग्य तो आकार देऊन नाटककार त्यांना रंगभूमीवर आणूं पाहील. अशा वेळीं त्याच्या हेतूकडे दुर्लक्ष करून, त्यानें उभ्या केलेल्या पात्रांचें साम्य कोणाशीं आहे, याचा छडा लावून त्या नाटकाविरुद्ध ओरड करणें, ठराव पास करणें आणि त्याच्या प्रयोगांवर बंदी घालणें, हे अविचारी प्रकार होऊं लागले, तर रंगभूमीची प्रगति व्हावी कशी ? रंगभूमीनें मानापमान, सौभद्र आणि मृच्छकटिक येथेंच रेंगाळत राहावयाचें काय ? रंगभूमीसारखें प्रचाराचें भरभक्कम साधन हातांशीं असतांना, तिचा आजच्या प्रगतशील जीवनप्रवाहाला योग्य तें वळण लावण्याच्या कामीं उपयोग करून घ्यावयाचा, कीं संगीत आणि नाजुक प्रणय यांचेच चोज पुरवण्यासाठीं वापर करावयाचा, याचा नाट्यप्रेमी

रसिकांनीं विचार करण्याची वेळ ८ ली आहे. ब्रिटिश अंमदानींत रंगभूमीवर अनेक प्रकारचीं बंधनें होतीं, तीं अ च्या लोकसत्ताक आमदानींत नाहींशीं झालीं असतांना, एखाद्या नाटकांत अमुक यक्तीचें विडंबन आहे म्हणून त्या नाटकावर बंदी घालण्यासारखीं नवीन बंधनें नि ाण करणें, हें दुर्दैवाचें आहे. ही प्रथा चालू झाली, तर उद्यां एखादा थि टरचा मालक नाटकांत संततिनियमनाचा प्रचार आहे म्हणून त्या नाटकावर ी घालील, तर दुसरा मालक त्यांत बायको नवऱ्याला टाकून बोलते, या सबबीव बंदी घालील ! म्हणजे यापुढें लेखकाला नाटक लिहिण्यापूर्वी सर्व थिएटरमाल ांची एक बैठक भरवून प्रथम त्यांच्या गरजा विचारल्या पाहिजेत ! ' भटाला दिल ओसरी ' या नाटकाविरुद्ध झालेल्या अशा प्रकारच्या टीकेविरुद्ध माझी बाजू घे न अनेक लेखक या अतिक्रमणाविरुद्ध शस्त्रें उपसतील, अशी माझी कल्पना होती श्री. पु. ल. देशपांडे या एकट्याच लेखकानें लेखकांच्या हक्कावर गदा आणणाऱ्या । नवीन ' सेन्सॉरशिप ' चा समाचार घेतला. इतर व्यावसायिक बहुधा माझ्या परा ाची आशाळभूतपणानें वाट पाहात राहिले असावे. वास्तविक, ' भटाला दिली ोसरी ' हें नाटक, पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणें, मीं निर्भेळ रमणुकीसाठीं लिहिलें. त्या राईचा एवढा पर्वत होईल, याची मला कल्पना न ्ती. पण टीकाकारांचें माझ्यावर एवढें प्रेम कीं त्यांनीं या नाटकाला भरमसाट ोकप्रियता प्राप्त करून दिली ! अशीच सदैव कृपादृष्टि त्यांनीं माझ्यावर ठेवून माझ ा नाट्यकृतींचें चीज करावें, अशी प्रार्थना करून मी या ओसरीवर पसरलेले ह तपाय आवरते घेतों !

१५-११-१९५७
मॉडेल हाऊस, प्रॉक्टर रोड
मुंबई ४

मो. ग. रांगणेकर

१

[स्टेज सबंध मोकळें आहे. तेथें कसलेंच फर्निचर नाहीं. फक्त त्या जागेचे मालक विठ्ठलराव हातांत एक फूटपट्टी व खडू घेऊन, स्वतःशींच पुटपुटत, त्या जागेचें मोजमाप घेऊन खडूनें जमिनीवर खुणा करीत आहेत. समोर मध्यभागीं एक दरवाजा आहे, तसाच प्रेक्षकांच्या उजव्या बाजूस बाहेरून येण्याचा एक दरवाजा व त्याच्या शेजारीं एक खिडकी आहे. भिंतीवर नाना तऱ्हेच्या तसबिरी व कॅलेंडरें लटकावलेलीं आहेत. मधल्या दरवाजांतून हातांत एक वर्तमानपत्र घेऊन अनसूयाबाई तावातावानें येतात, पण विठ्ठलरावांना त्या स्थितींत पाहतांच थांबतात.]

अनसूया : काय चाललं आहे हें ? आणि इथल्या खुर्च्या, टेबलं सारं कांहीं आंतल्या खोलींत कशाला नेऊन ठेवलंत ? *(विठ्ठलराव खुणेनेंच तिला थांबण्यास सांगून आपलें जमीन मोजण्याचें काम चालू ठेवतात.)* आणि काय हो, ही वर्तमानपत्रांत जाहिरात तुम्हीं का दिली आहे ?

विठ्ठलराव : हो, त्याच कामांत आहें मी.

अनसूया : म्हणजे भाड्यानें का देऊन टाकणार आहां हा दिवाणखाना ?

विठ्ठलराव : *(मानेनेंच ' होय ' म्हणत)* फार टंचाई आहे सध्यां जागेची. फूटपाथवर राहताहेत सध्यां माणसं.

अनसूया : मग त्यांना ही जागा देऊन आपण जायचं वाटतं तिथं राहायला ?

विठ्ठलराव : कां ? आंत आपल्याला पुरेशी एक खोली आणि स्वयंपाकखोली आहे कीं ! आपण दोघंच तर आहोंत घरांत !

अनसूया : पण हें भूदान करायचं कुठून सुचलं तुम्हांला ?

विठ्ठलराव : त्याचं असं आहे, आपल्या देशाची लोकसंख्या झपाट्यानं वाढते आहे—

अनसूया : आपण थोडीच ती वाढवतों आहों ?

विठ्ठलराव : तरीदेखील आपण [illegible]किडे दुर्लक्ष करून नाहीं चालणार. लोकसंख्येच्या मानानें कांहीं घरांची संख्या वा[illegible]त नाहीं. अशा वेळीं आपल्याच देशबांधवांसाठीं थोडीफार सोय करतां आली त[illegible] ती आपण अवश्य करावी. काय करायची आहे आपल्या दोघांना एवढी मोठी ज[illegible]गा ?

अनसूया : हें देशभक्तीचं खूळ [illegible]कुठून शिरलं तुमच्या डोक्यांत म्हणतें मी ? किती तरी मोठमोठे बंगले ओस [illegible]डले आहेत मुंबईत. त्या बंगलेवाल्यांना करा हा उपदेश.

विठ्ठलराव : पण त्या बंगल्यांच्या मालकांच्या गिरण्या आणि कारखाने चालू आहेत. आम्हांला आमच्या ऑ[illegible]सांत चार दिवसांपूर्वी नोटिस मिळाली आहे.

अनसूया : अगबाई ! मग मला [illegible]हीं कुठं सांगितलंत तें ?

विठ्ठलराव : ऑफिसांत घडणारी प्रत्येक गोष्ट घरीं येऊन बायकोला सांगायलाच हवी, अशी कांहीं बोहल्यावर च[illegible]तांना मीं शपथ घेतलेली नाहीं ! आणि तुला सांगितलं असतं, म्हणून काय तूं [illegible]से कमावून आणणार होतीस ? तेव्हां म्हटलं, यांतून कांहीं तरी मार्ग काढायला पाहिजे. चटकन् ही भूदानाची कल्पना सुचली, परमार्थ करतां करतां स्वार्थहि स[illegible]धेल.

अनसूया : पण इथं कोण मेला [illegible]डेकरू येईल कोणाला माहीत !

विठ्ठलराव : ऐक ! सहा भाडेकर[illegible]ची सोय करणार आहे मी इथं—सहा !

अनसूया : अगबाई ! एवढी सोय कशी होईल या एका हॉलमध्यें ?

विठ्ठलराव : हा आतां हॉल र[illegible]हा नाहीं. ह्या फूटपट्टीच्या आणि खडूच्या जोरावर मीं या हॉलच्या सहा [illegible]ल्या पाडल्या आहेत. या पाहा—इथून ही एक खोली—इथून ही दुसरी—ही [illegible]सरी—

अनसूया : अगबाई ! एवढ्या जा[illegible]त कसं राहायचं माणसानं ?

विठ्ठलराव : माणसाला 'सहा बा[illegible] तीन' फूट जागा बस्स होते. इथं तर मी प्रत्येकाला 'सहा बाय् आठ'ची [illegible]स्त खोली देतों आहें. आणि भाडं फक्त पंचवीस रुपये. पागडी नाहीं, डि[illegible]झिट नाहीं. दीडशें रुपये महिना घरबसल्या मिळणार आपल्याला.

अनसूया : पण असे उघड्यावरच [illegible]हणार का ते धर्मशाळेसारखे ?

विठ्ठलराव : वा: ! त्यांच्यासाठीं [illegible]टिशनं तयार करवून घेतलीं आहेत ना मीं. येईलच सुतार घेऊन.

अनसूया : अगदीं मला न कळवतां गुपचुप सगळा कारभार केलात !— आणि त्यांचं जेवणखाण इथंच व्हायचं का हो ?

विठ्ठलराव : तें का म्हणून ?

अनसूया : तुम्हीं या जाहिरातींत 'पेइंग गेस्ट' म्हणून लिहिलंय तें ?

विठ्ठलराव : तें लिहावंच लागतं. पोटभाडेकरू म्हणायची सोय नाहीं हल्लीं. बायको पाहिजे असेल, तर 'कंपॅनियन पाहिजे' अशी नाहीं का जाहिरात देत ? त्यापैकींच आहे हें.

अनसूया : पाहा बाई ! आधीं कुठलीहि गोष्ट तुम्हीं मला सांगत नाहीं. या भानगडींतून भलतंच कांहीं निघालं नाहीं म्हणजे झालं.

विठ्ठलराव : काय होणार ?

अनसूया : कांहीं दिवसांनीं हे पोटभाडेकरू आपलाच हक्क सांगायचे या जागेवर. म्हणतील, ज्याअर्थी आम्ही इतके दिवस इथं राहतों आहों, त्याअर्थी ही जागा आमचीच आहे.

विठ्ठलराव : मी बरा ऐकून घेईन ! एकेकाच्या बखोटीला धरून बाहेर काढीन. आज जागेवर हक्क सांगतील, उद्यां तुझ्यावर हक्क सांगायचे !—कांहीं बावरूं नकोस तूं. मी सारं कांहीं व्यवस्थित करतों. फक्त महिन्याला नियमित भाडं देणारीं माणसं असलीं म्हणजे झालं. त्यांनीं आपल्याला वेळेवर भाडं दिलं म्हणजे आपणहि घरमालकाला वेळेवर भाडं देऊं. नाहीं तर आतां पैसे आणायचे कुठून ?

अनसूया : हो, आतां भाड्याचा प्रश्न आहेच. पण माणसं तरी नीट पारखून घ्या. नाहीं तर येतील मेले कोणी मवाली. सगळ्यांच्या नजरा कांहीं सारख्या नसतात.

विठ्ठलराव : त्यांच्या नजरेला नजर देऊं नये म्हणजे झालं. शिवाय, आपण असणार आंत, आणि त्यांचं बिऱ्हाड बाहेर.

अनसूया : अहो, तरी तें आंत आंघोळीला आणि इतर कामासाठीं येणारच ना ?

विठ्ठलराव : येईनात ! त्या वेळीं तूं स्वयंपाकखोलींतून बाहेर पडूं नकोस म्हणजे झालं. आणि तूं अशी भितेस तरी कां ? तुला स्वतःबद्दल खात्री वाटत नाहीं ?

अनसूया : तशी वाटते हो— पण—

विठ्ठलराव : मग घाबरूं नकोस तूं. आणि माझं तर असं ठाम मत झालं आहे, कीं स्त्रीपुरुषांनीं स्वतःला खोलींत कोंडून घेऊन आपलं ब्रह्मचर्य आणि पातिव्रत्य

२०० व्या प्रयोगास मुख्य मंत्री ना. यशवंतराव चव्हाण व सौ. वेणूताई चव्हाण यांच्यासमवेत श्रीस्थापनेचे कलाकार.

[illegible] ठेवल्याची मिजास म[illegible] नये ! बाहेरच्या चार लोकांत मिसळून टिकून दाखवणं, हें जास्त क[illegible]गारीचं आहे.

अनसूया : पण हें मुद्दाम आग[illegible] पाय ठेवणं होणार आहे हं !

विठ्ठलराव : अग, तेवढीच तु[illegible] अग्निदिव्य करून दाखवायची संधि ! नाहीं तर प्रभु रामचंद्रानंतर आम्हां पुरुष[illegible] स्त्रियांच्या पातिव्रत्याची खात्री बाळगायचं करालं साधन मिळालं आहे ?

अनसूया : माझी काळजी करूं [illegible] का तुम्ही. पण इथं येणाऱ्या सहा भाडेकरूंपैकी कुणी फाजीलपणा करायला ला[illegible]ला—

विठ्ठलराव : तर त्याला नोटिस[illegible] देतां इथून दरवाज्याबाहेर फेकून देईन मी. फक्त त्यानं अगोदर भाडं चुकतं [illegible] असलं म्हणजे झालं. पण काय ग, माझी ही कल्पना तुला कशी काय वा[illegible]टी ? उद्यां सारं चांगलं चाललेलं पाहिलं, की सरकार बाकीचे लोकहि घरबस[illegible] [illegible] करतात की नाहीं पाहा. यामुळे हळूहळू साळ्या निराधार [illegible] प्रश्न सुटेल, आणि आपल्या हिंदुस्थान सरकारचं समाजवादी समाजरच[illegible] ध्येय हां हां म्हणतां सफळ होईल ! म्हणजे आपला पोटाचा प्रश्न सुटला अ[illegible] देशकार्यहि [illegible] झालं. कुणी सांगावं, कदाचित् या देशसेवेबद्दल उद्यां [illegible]रकार मला पद्मभूषणहि देईल !

अनसूया : तुम्हांला चक्र मिळेल तेव्हां मिळेल, पण आतां जाहिरात वाचून [illegible] बघायला लोक येतील त्यां[illegible] काय दाखवणार तुम्ही ? तुमचा तो सुतारहि पार्टिशन घेऊन आला नाहीं अ[illegible].

विठ्ठलराव : येईल एवढ्यांतच. [illegible]पर्यंत खडूनं मारलेल्या या रेषा तर दाखवतां येतील त्यांना. अगदीं लक्ष्मण-रे[illegible] ! म्हणावं, ही तुमची हद्द; यापलीकडे तुला जातां येणार नाहीं.—बरं, काय [illegible], तुझीं कांहीं जुनीं पातळं आहेत का ?—[illegible] बॉर्डर असलेलीं ?

अनसूया : तीं आणखी कशाला

विठ्ठलराव : अग, त्यांच्या खोल्यां[illegible]ना पडदे नकोत का ? दोन पार्टिशनं लावली, कीं मध्यें हा पातळाचा पडदा सो[illegible]यचा, कीं झाला दरवाजा !

अनसूया : बरं पाहीन. पण का [illegible], कुणी जोडपीं राहायला आलीं—

विठ्ठलराव : जोडपीं ? छेः, जो [illegible] यांना इथं मज्जाव. अग, हा सगळा उघडा मामला—[illegible] एकार [illegible] इथं जोडप्यांचं कसं जमणार ?—चला, जरा

घरमालकाला आव आणूं. माझा कोट आण आंतून. आणि एक खुर्चीहि घेऊन ये. (ती आंत जाते व कोट, खुर्ची घेऊन येते. तोंपर्यंत विठ्ठलराव स्वतःशीच [illegible] तयार होणाऱ्या खोल्यांचा पुनः एकदां अंदाज घेतात.) आणि हें पाहा, जे भाडेकरू येतील, त्यांच्याशीं जरा प्रेमानं वाग.

अनसूया : प्रेमानं ?

विठ्ठलराव : अग, म्हणजे तें तसलं प्रेम नव्हे ग ! प्रेमानं म्हणजे 'पेइंग गेस्ट'-[illegible] जसं वागायला पाहिजे तसं. अगदीं घरवाल्यासारखं मिजाशींत वागून चालायचं नाहीं. हो, नाहीं तर लेकाचे रिपोर्ट करतील आणि आमच्यावर नसतं [illegible] यायचं. तशी तूं त्यांच्यापासून लांबच राहा. पण समजा, उद्यां कुणाला ताप आला—कुणाचं डोकं दुखायला लागलं—

अनसूया : तर मी चेपूं कीं काय ?

विठ्ठलराव : छेः छेः, त्यांना बाम आणून दे. फार फार तर सुंठ उगाळून दे. [illegible] मीं जें जाहिरातींत म्हटलं आहे ना, त्याप्रमाणें त्यांना अगदीं घरीं असल्या-[illegible] वाटेल. (आवाज ऐकून) आला वाटतं कुणी तरी. तूं जा आंत; मी वर्तमानपत्र वाचीत बसतों इथं. [*ती आंत जाते, पण स्त्रीस्वभावाप्रमाणें आडून [illegible] दरवाज्याआड उभी राहते. एक वृद्ध गृहस्थ हातांत पिशवी घेऊन येतो. विठ्ठलराव आपलें त्याच्याकडे लक्ष नाहीं, असें दाखविण्याचा प्रयत्न करितात. तो वृद्ध गृहस्थ इकडे तिकडे पाहतो आणि खाकरतो.*]

विठ्ठलराव : (*घरमालकाचा गंभीर आवाज काढीत*) कोण तुम्ही ?

वृद्ध गृहस्थ : मी लागू.

विठ्ठलराव : लागू ?

वृद्ध गृहस्थ : माझं आडनांव आहे तें. (*पिशवींतून वर्तमानपत्र काढून*) यांत जागेबद्दल जाहिरात आली आहे ती—

विठ्ठलराव : हो, हो, आम्हींच दिली आहे ती. कुणाला पाहिजे जागा ?

वृद्ध गृहस्थ : मला.

विठ्ठलराव : सध्यां कुठं राहतां ?

वृद्ध गृहस्थ : माझ्याच घरीं.

विठ्ठलराव : मग इतक्या वर्षांनंतर या वयांत घर सोडून बाहेर पडतां[illegible] ?

वृद्ध गृहस्थ : तसं कांहीं बाय शीं भांडणविडण झालेलं नाहीं माझं. ब्रह्मचारी आहें मी. आणि शिवाय, या वयांत नवराबायकोचीं भांडणं होत नसतात. हरिभाऊ आपटे वाचा.

विठ्ठलराव : मग तुम्हांला ाला हवी जागा? आम्हीं भारत सरकारचं समाजवादी समाजरचनेचं ध्येय डोळ्यांपुढं ठेवून अगदीं गरजू, निराधार अशा लोकांनाच जागा द्यायचं ठरव ा— अगदीं स्वतःची गैरसोय सोसून.

वृद्ध गृहस्थ : मोठं उदात्त ध्येय आहे हें. विनोबापेक्षांहि तुमचं हें भूदान महत्त्वाचं आहे. पुण मी फार रजू आहें. तसा मी पेन्शनर आहें. एकशें तेवीस रुपये सहा आणे पेन्शन मिळतं ला. पण घरांत धाकटा भाऊ, त्याची बायको, मुलं, सुना, नातवंडं, पतवंड यांची अशी कांहीं गेलचेल झाली आहे, कीं स्वस्थपणानं काम करतांच येत ाहीं.

विठ्ठलराव : कसलं काम करत तुम्ही?

वृद्ध गृहस्थ : मला इतिहासस ोधनाचं पहिल्यापासून वेड आहे. त्या नादानं मीं लग्नहि केलं नाहीं. पेन्शन ल्यापासून गेल्या दहा वर्षांत मीं महाराष्ट्रांतले सगळे किल्ले, पर्वत, डोंगर, नद्या पालथ्या घातल्या आहेत. खूप माहिती गोळा केली आहे. *(कोटाच्या खि तून चष्म्याचें घर काढून)* हे पाहा, यांत दोन केस आहेत. कुठं सांपडले मला असं वाटतं तुम्हांला?

विठ्ठलराव : तुमच्या घरांत?

वृद्ध गृहस्थ : घरांत कसे सांप तील?

विठ्ठलराव : कां?—बायकांनी डोकीवरून आंघोळ केली, म्हणजे त्या दिवशीं स्वयंपाकांत हटकून केस सांपड त!

वृद्ध गृहस्थ : पण हे केस बाय ांचे नाहींत.

विठ्ठलराव : मग?

वृद्ध गृहस्थ : पुरुषाचे आहेत.

विठ्ठलराव : म्हणजे केसांतसुद्धा नर-मादी असतात अं?

वृद्ध गृहस्थ : अलबत्. हे केस ारा राकट आहेत, तेव्हां ते पुरुषाचेच असले पाहिजेत.

विठ्ठलराव : कुठं सांपडले हे तु ह्मांला? सलूनमध्यें?

वृद्ध गृहस्थ : *(मान हलवीत)* रायगड किल्ल्याच्या पायथ्याशीं.

विठ्ठलराव : *(चेष्टेनें)* मग शिवाजीचे असतील हे?

वृद्ध गृहस्थ : *(खूष होऊन)* द्या टाळी. बरोबर ओळखलंत. हे छत्रपति शिवाजीमहाराजांचे केस.

विठ्ठलराव : का हो, तानाजीचे कशावरून नसतील?

वृद्ध गृहस्थ : ह्या केसांची जात वेगळी आहे. हे खानदानी केस आहेत. जसे हत्तीचे, उंटाचे, कुत्र्याचे केस वेगवेगळे असतात, तसेच मावळ्यांचे आणि छत्रपतींचे केस यांतहि फरक आहे! तो फरक तुमच्यासारख्यांच्या लक्षांत यायचा नाहीं. त्याला इतिहाससंशोधकाची नजर पाहिजे. हे केस गोब्राह्मणप्रतिपालक श्री छत्रपति शिवाजीमहाराजांचेच आहेत. पण ते त्यांच्या डोक्याचे आहेत कीं दाढीचे आहेत, हा शोध मला अजून लागला नाहीं.

विठ्ठलराव : मग त्यासाठीं तुम्हांला जागा पाहिजे तर! ठीक आहे. ही पाहा जागा. महिना पंचवीस रुपये भाडं. पागडी नाहीं—डिपॉझिट नाहीं.

वृद्ध गृहस्थ : *(सबंध हॉल पाहात)* असं? वाः वाः, या दिवसांत एवढी मोठी जागा पंचवीस रुपयांत मिळायची म्हणजे नवल आहे.

विठ्ठलराव : *(त्याचा गैरसमज झालेला पाहून)* हो—अर्थातच—नवल आहे. तेव्हां मीं या जागेचे सहा भाग पाडले आहेत आणि त्यांतील प्रत्येक भागाचं भाडं पंचवीस रुपये ठेवलं आहे! हो—म्हणजे कुणाला नवल वाटायला नको.

वृद्ध गृहस्थ : *(उत्साह मावळून)* असं होय? मला वाटलं हा सबंध हॉल.

विठ्ठलराव : छेः छेः, ही खडूनं आंखलेली 'सहा बाय् आठ' जागा.

वृद्ध गृहस्थ : आणि इथं कसं काय राहायचं! म्हणजे असं उघड्यावर—

विठ्ठलराव : या इथं पार्टिशनं घालून सहा खोल्या पाडणार आहे मी.

वृद्ध गृहस्थ : म्हणजे आणखी पांच भाडेकरू येणार इथं?

विठ्ठलराव : हो.

वृद्ध गृहस्थ : मग आम्हांला एकान्त कुठला मिळायला?

विठ्ठलराव : एकान्त? या वयांत एकान्त कुणाशीं करणार तुम्ही?

वृद्ध गृहस्थ : एकान्त म्हणजे स्वास्थ्य—शांतता. टागोर वाचा.

१०० व्या प्रयोगास मुख्य मंत्री ना. यशवंतराव चव्हाण व सौ. वेणूताई चव्हाण यांच्यासमवेत श्रीरंगसच्या कलाकार.

विठ्ठलराव : तसा एकान्त भरपूर ळेल कीं ! इथं कांहीं कुणी पोरंबाळं नाहींत कीं जोडपीं येणार नाहींत.

वृद्ध गृहस्थ : पण आमचे शेजारी कसे निघतील, हा प्रश्नच आहे.

विठ्ठलराव : शक्य तों सभ्य म [illegible]सांनाच जागा द्यायचं मीं ठरवलंय. तसं जाहिरातींतहि म्हटलं आहे.

वृद्ध गृहस्थ : तें खरं हो. पण स[illegible] कोण आणि असभ्य कोण, हें पोषाखावरून ठरवणं मोठं बिकट असतं. बर्नार्ड [illegible] वाचा.

विठ्ठलराव : हो, खरं आहे. आतां तुम्ही सभ्य दिसतां—

वृद्ध गृहस्थ : दिसतों म्हणजे ? अ[illegible]च मी.

विठ्ठलराव : म्हणजे पोषाखहि स[illegible] आणि तुम्हीहि सभ्य ! म्हणून तुम्हांला 'पेइंग गेस्ट' म्हणून ठेवायला आ[illegible]ही तयार आहों.

वृद्ध गृहस्थ : म्हणजे जेवणखाण स[illegible]रं इथंच—

विठ्ठलराव : नाहीं. ती तुमची तुम्[illegible] सोय करा.

वृद्ध गृहस्थ : मग 'पेइंग गेस्ट' म्हणून जाहिरातींत लिहिलं आहे, त्याचा अर्थ काय ?

विठ्ठलराव : म्हणजे भाडं देणारा [illegible]हुणा. पेइंग-गेस्ट ! कायद्यानं पोटभाडेकरू असं आजकाल लिहितां येत नाहीं, म्हणन—

वृद्ध गृहस्थ : अस्सं, अस्सं. ठीक आहे. जेवणापुरते आम्ही दोन वेळां घरीं जाऊं. मग या तुमच्या खोल्या केव्[illegible] तयार व्हायच्या.

विठ्ठलराव : आजच संध्याकाळीं य[illegible] राहायला.

वृद्ध गृहस्थ : ठीक आहे. पण तेव[illegible] आमचं एकान्ताचं बघा. *(जातो. अनसूयाबाई बाहेर येतात.)*

विठ्ठलराव : पाहिलास पहिला भा[illegible]करू ? आतां हें पाहा, यापुढं तूं केस घट्ट बांधून राहात जा. नाहीं तर उद्यां [illegible]झ्या डोकींतला एकादा केस उडत उडत याच्या खोलींत यायचा, आणि तो जिजाबाईचा कीं मस्तानीचा, याचा काथ्याकूट करीत बसेल इथं ! *(ह[illegible]तो.)*

अनसूया : असेच जर एक एक [illegible]डपीर इथं जमणार असतलि, तर आपण बाहेर प्रदर्शनाचा बोर्ड लावायला ह[illegible]कत नाहीं ! म्हणजे तें आणखी एक उत्पन्न.

विठ्ठलराव : जग हीं एक रंगभूमि आहे—हा हॉल देखील एक छोटीशी रंगभूमि होईल. आपली फुकटांत करमणूक—आणि वर महिना एकशें पन्नास रुपये कमाई !

अनसूया : पण पंचवीसऐवजी चाळीस रुपये तरी भाडं ठेवायला पाहिजे होतं. म्हणजे महिना जवळजवळ अडीचशें रुपये तरी मिळाले असते.

विठ्ठलराव : असा लोभीपणा एकदम करणं बरं नव्हे. अग, एकदोन महिने पंचवीस रुपये भाडं ठेवायचं—तिसऱ्या महिन्यापासून हळूहळू वाढवीत जायचं. अग जातात कुठं ते !—येतो आहे वाटतं कुणी तरी ! आपण जागेची तयारी करण्यांत गुंतलों आहोंत असं दाखवूं या. *[डोक्याचे केस वाढवलेला, मोठी फर कॅप घातलेला एक सदरा, त्यावर उपरणें व धोतर, नेसलेला असा एक इसम येतो. सबंध हयात स्त्रीपार्ट करण्यांत गेल्यामुळें त्याचें बोलणें व हावभाव स्त्रियांसारखे होतात.]*

इसम : इथं 'पेइंग गेस्ट' ध्यायचा आहे म्हणे ?

विठ्ठलराव : हो, आपलं नांव ?

इसम : किंचित् गंधर्व मास्टर मारुती वझे.

विठ्ठलराव : किंचित्-गंधर्व-मास्टर-मारुती—म्हणजे आपण पुण्याहून आलां का ?

इसम : नाहीं. कां ?

विठ्ठलराव : नाहीं म्हटलं, पुण्यांत बरेच मारुती आहेत, तेव्हां त्यांपैकीं तुम्हीं—

इसम : नाहीं, नाहीं; त्यांपैकीं नाहीं मी. मारुती हें माझं खरं नांव नव्हे. खरं नांव पांडुरंग.

विठ्ठलराव : मग हें मारुतीचं शेपूट कुणीं लावलं ?

इसम : तें असं आहे—मारुती जसा लंकेंत घराघरावर उड्या मारीत आगी लावीत सुटला—

अनसूया : *(घाबरून)* म्हणजे तुम्ही घरादारांना आगी लावीत सुटतां कीं काय ? मग इथं नाहीं मिळायची तुम्हांला जागा. सांगा हो त्यांना—

इसम : अहो, ऐकून तर घ्या. आम्ही आगी नाहीं लावीत. पण मारुती ज्या वेगानें लंकेंत भराऱ्या मारीत सुटला, त्याच वेगानें मी ताना मारीत असे;